

Gilányi Gabriella

A „FŐKÖTŐS ATYAFIAK” ZENEI ÍRÁSBELISÉGE A 16. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON*

Magyar hagyomány, rendi hagyomány, politika

Késő középkori zenei kézírataink gyér állományában lappang egy szerényen kivitelezett, papírra írott kötet az 1500-as évek elejéről.¹ Nem hivalkodó, kiállításra nem vonja magára az olvasó figyelmét, egyszerű fatáblákba kötötték be. A könyv lapjain gregorián dallamok olvashatók, amelyeket több kéz – egyszer szakavatottan, más-szor ügyetlenebbül kivitelezett – gregorián hangjelzése rögzít. E változatosság a kézirat liturgikus tartalmára is érvényes. A papírfóliók zsolozsma- és miseliturgiához tartozó énekeket, továbbá a nagyheti szertartás egyes részeit közlik,² elsősorban olyan „másodlagos” énekanyagot, amelyeket a kottás liturgikus könyvet használó közösség fő gregorián könyveiből kihagytak.³ Erről szól az első fólión a közösség „nagyobb könyvére” utaló rubrika is: „De Sancta Elizabeth ad vesperas quere in libro maiori” / „Szent Erzsébet vesperását keresd a nagyobb könyvben”.

A zenei gyűjteményben fellelhető hazai eredetű, szanktorale-ünnepekhez tartozó dallamok – Szent László és Szent István miséjének szekvenciái, antifónái⁴ –

* A Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság „Zene és politika” címmel rendezett konferenciáján a Zenetudományi Intézet Bartók termében 2019. október 11-én elhangzott előadás írott változata. Készült a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Zenetudományi Tanszéke kutatási programjának keretében. A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet kutatója.

1 Régi őrzőhelye: Szombathely, Ferences Kolostor: (olim) nr. 6264. Az énekeskönyv jelenleg a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárban található, immár restaurálva, jelzete: Cod.med.09. Köszönöm Fáy Zoltánnak ezt az információt. A kötetet korábban évtizedeken át elveszettnek hitték. Kalandos történetéről ld. Lázs Sándor: „A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale, valamint két elkallódott kézirat”, *Magyar Könyvszemle* 122. (2006), 146–161.

2 Többek között a nagypénteki keresztbehozatalt kísérő *Popule meus*-t, a *Trisagion* refrént, majd a keresztimádást kísérő *Ecce lignum crucis* dallamát az 51–53. lapon, illetve a nagycsütörtöki matutinumból a Jeremiás-lamentációt.

3 Itt említhetők meg az invitatóriumhoz csatlakozó 94. zsoltár, a *Venite exsultemus* tonális változatai is, vagy néhány késői ünnep, pl. a III. Calixtus pápa által a római kalendáriumba 1456-ban beemelt, a nándorfehérvári győzelemnek emléket állító augusztus 6-i Urunk színéváltozása (*Transfiguratio Domini*) mise tételei (61–65. lap). De ide tartozik a szuffrágiumantifóna-gyűjtemény is (101–104. lap) vagy a kötet későbbi sorsáról tanúskodó Szent Jakab-antifóna (*Gloria splendet orbi*), illetve a hozzá kapcsolódó német nyelvű bejegyzés (88. lap.). Ld. Lázs: *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale...*, 146–161.

4 Az 54. levélen a „Zenth (Scenth?) ladjlo kyralnak myfeye [Szent László királynak miséje]” felirat után a szekvencia (*Nove laudis attolamus*) szövege szerepel, előre meghúzott kottaszisztémákkal, de beírt →

a magyarországi rendeltetés félreérthetetlen bizonyítékai. A magyar szentek tételeinek beiktatásán kívül a latin szövegek mellől többször kislabizálható magyar nyelvű margináliák is megerősítik a könyvecske hazai származását. Ezek közül a 43. oldal anyanyelvi bejegyzése a legérdekesebb, hiszen elárulja a könyv korát, s felfedi használatát:

Ezer ewthaz tyzenhath eztendeben yrtak w thernuszth a korth megh egye zent leleknek monosthora ees zent myklosij ees felsew warasnak zegednek nagyob rezije elso hydnepe- nek zent agostonnak esthyn feria quarta. [Ezeröttszáztizenhat esztendőben írták e ternuszt, akkort megége Szent Léleknek monostora és Szent Miklósi, és Felső-városnak, Szegednek nagyobb része első idnepének, Szent Ágostonnak estin, feria quarta].

E régi magyar mondat megfejtést kíván. A bejegyzés szkriptora tudatja olvasójával, hogy 1516. augusztus 27-én, azaz Szent Ágoston ünnepének előestéjén dolgozott a szóban forgó ternión, amely a fentebb említett invitatórium-zsoltártónusokat, majd az önmagában álló Szent István-antifónát tartalmazza. A szokatlanul pontos adatolás egy drámai esemény következménye: tudniillik ezen az estén nagy tűzvész pusztított Szegeden, az oldalak másolásának helyszínén. Ahogy Tímár Kálmán fogalmaz: „az emlékezetes fekete szerdán a tűz martaléka lett Szeged Felsőváros nagyobb része”,⁵ s megtudjuk azt is, hogy az ott fekvő Szentlélek és Szent Miklós kolostor is leégett, melyek közül az egyik a könyv rendeltetési helyét jelöli ki. Az, hogy vajon melyik lehetett a két ház közül, az énekeskönyv más helyén felbukkanó *soror* kifejezés teszi egyértelművé:⁶ mivel a szegedi Szentlélek és Szent Miklós monostorok közül csak az előbbiben laktak apácák, könnyű megfejtetni, hogy a könyv a Szentlélek kolostor premontrei nővéreihez, közismertebb nevükön a „főkötős atyafiakhoz” tartozhatott.

A kötet kutatástörténetén végigtekintve feltűnik, hogy e régóta ismert énekeskönyvet nem tárgyalják zenetörténeti munkák, és nincsenek közismert adataink a premontrei apácák és más aktív késő középkori apácarend hazai liturgikus zenei írásbeliségéről sem. A zenetudomány mindössze regisztrálta a kéziratot,⁷ szemben az irodalom-, nyelv- és liturgiátörténeti kutatással, amely időben beemelte kötetünket a 17. századi magyarországi kultúrtörténeti diskurzusba: Dankó József 1893-as híradása óta Zalán Menyhért, Lukcsics József, Tímár Kálmán, Gábrriel

hangjegyek nélkül. Szent István miséjéből szintén csak a szekvencia található meg, de ez kottával (*Corde voce mente pura*, 65. lap), akárcsak az ünnep zsolozsmájának vesperás-nagyantifónája, a *Sanctissime rex Stephanus* (43. lap).

5 Tímár Kálmán: „A szegedi premontrei apácák magyar nyelvemlékei (A Szegedi Kódex)”, *Acta litterarum ac scientiarum Regiae Universitatis Francisco-Josephinae: sectio philologico-historica*, 6. (1934), 194–205., ide: 199.

6 70. levél, lapszálon: *soror martha* Ýrta. Vö. uott, 200–201.

7 Ld. Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.). A liturgikus tartalom közlését ld. Radó Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 550.: 198. „Liber uariarum cantionum” monalium O. Praem. S. Spiritus de Szeged ex anno 1516 (olim Bibl. O. F. M. Sabariensis nr. 6264).

Asztrik, legújabban Lázs Sándor foglalkozott a történetével.⁸ Mintha az énekeskönyv szórvány nyelvemlékként érdekesebbnek bizonyult volna, mint zenei forrásként. Zenei elemzés híján a társtudományok művelői mindmáig *Szegedi Antifonál*ként hivatkoznak a kéziraatra, jóllehet egy szakszerű forrásleírás azonnal tisztázná, hogy nem kizárólag zsolozsmaénekeket közlő könyvről van szó. Megfelelőbb volna a *Szegedi* vagy *Premontrei Kancionále* név használata vagy akár a fedél belső oldalán olvasható elnevezés, a *Liber variorum cantionum*, amely még árnyaltabb utalás a 16–17. század népszerű, változatos tartalmú használati énekeskönyvére. Az intézményeit a török betörés következtében elveszítő, fokozatosan elszegényedő magyar katolikus egyház egyre szűkülő liturgikus zenei énekgyakorlatában gyakran helyettesítették ilyen kancionálék a középkori graduále- és antifonále-könyveket.

Kötetünk zenetörténeti szempontból nemhogy nem érdektelen, hanem kivételesen izgalmas: olyan adatok nyerhetők belőle, amelyek egy középkori kódexből nagyon ritkán olvashatók ki. A 70. oldal margóján meg is nevezi magát a láthatóan folyamatosan bővített kötet egyik másolója: „soror marta yrta”.⁹ [E], „szerint egy Márta nevű apáca biztosan dolgozott a kéziraton, s a korpusz jelentős részét az ő rendezett, gyakorlott, kurzívba hajló, a kordivathoz közel álló, gotizáló keverék kottairása tölti ki. Hogy ki volt Márta? Nagy valószínűséggel a szegedi kolostor cantrixa, a kórus vezetője és előéneke, a szokásnak megfelelően a kottás liturgikus könyvek másolását is személyesen irányíthatta a közösségben. Tímár Kálmán a Szegedről induló mórniczuidai apátnőre, Cseh Mártára gondolt,¹⁰ de e logikus feltételezés ellenére biztosan nem tudunk Márta személyazonosságáról. Az viszont kétségtelen, hogy Márta nővér írása mellett további könyvbéli hangjelzések is maguktól az apácáktól származhattak: van közöttük gyakorlatlan, hanyatló színvonalú, széteső kotta, feltehetően a 16. század végéről, tehát a könyv használatának későbbi időszakából,¹¹ de a Mártához hasonló kvalitású és azzal egykorú is.¹² Beszédés a bejegyzés a 114. oldal margóján: „mindncnc yrta kçn” (mindönök írta köny[v]), különösen feltűnő annak a ténynek a hangsúlyozása, hogy egyszerre többen dolgoztak a gyűjteményen, vagyis az a lehető legszorosabban vett közösségi alkotás volt, amellett, hogy közös tulajdonú és használatú is. Meggondolkodtató az összedolgozás kiemelése, az „írni” (kottázni) tudás magától értetődősége, még ha e korban többnyire már csak *notare* értelmű zenei jegyzetelésről lehetett szó az apácák körében. Olyannyira fejlett rendi könyvkultúráról vagy középkori ér-

8 A bőséges irodalom- és liturgiátörténeti szakirodalom fontosabb (válogatott) művei: Lukcsics Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém: Egyházm. Ny., 1923; Gábrriel Asztrik: „A premontrei kódexirodalom”, *Uj Magyar Museum* II. évf. 4. kötet (1944), 129–147.; Tímár: 194–205.; Gábrriel Asztrik: „A pozsonyi kódex eredeti kézirat”, *Magyar Könyvszemle* (1940); Lázs: *A megkerült Pozsonyi Kódex és Szegedi Antifonale...*, 146–161; uő: *Apácámíveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.

9 A marginália a Szent Katalin-zsolozsma énekeinek kottája mellett tűnik fel a lapszálon.

10 Tímár: i. m., 200–201.

11 Pl. 71–78., 112–116.

12 Ld. 51–53.

telemben vett szkriptóriumról, mint a korabeli óbudai klarisszáké vagy a margitszigeti domonkos apácáké volt, nem szól az irodalomtörténet a szegedi apácákkal összefüggésben,¹³ a fennmaradt kézírások némelyike ezzel szemben fejlett zenei írás-olvasásról, liturgikus énekgyakorlatról tanúskodnak e könyvben.

A premontrei közösségekben a liturgikus zene központi szerepe a szerzetesrend korai történetéből is kiolvasható, s részleteiben e ponton felidézendő.¹⁴ Xanteni Szent Norbert a jeruzsálemi őskeresztény közösséget tekintette mintának, amikor a Laontól nyugatra fekvő Premontrében kolostort alapított a 12. század elején: beszédei nőknek és férfiaknak egyaránt szóltak. Így más rendekkel szemben Premontré kezdettől fogva modern szemléletű kettős monostorként működött. A férfi és női konventeket 1140-ben választották el egymástól, de nem fegyelmi okokból, hanem a második lateráni zsinat határozata miatt, amely tiltotta a közös kórusimádságot. Innentől a női konventek önállóan éltek a férfi házak szabályai szerint, továbbra is nagy hangsúlyt helyezve a zsolozsma ünnepélyes énekes végzésére. Ez olyannyira központi szerepet játszott, hogy a képzett és képzetlen nővéreket a *sorores cantantes* és a *sorores non cantantes* megkülönböztetéssel választották el egymástól a renden belül, aszerint tehát, hogy részt tudnak-e venni az énekes zsolozsmában vagy sem. A Szegedi Kancionále hangjelzésmintái megerősítik a liturgikus zene általában vett központi szerepét, ahogy azt is, hogy a premontrei apácák a férfi szerzetesekéhez hasonló tudással végezheték a zenei lejegyzések másolását.

Kiinduló kottás kéziratunk hangjelzéseinek némelyike kifejezetten régies, s a zenei paleográfiai vizsgálatok rávilágítottak, hogy az eltűnőben lévő magyar premontrei kottairó hagyomány utolsó tanúiként tekinthetünk rájuk. Márta nővér notációja mellett még egy különleges, középkori módra kalligrafizált hangjelzés tűnik fel az 51., 52., 53. oldalakon (lásd az 1. fakszimilét). A régi esztergomi neuformaakat, azok konjunkt összetételeit megidéző, azoktól mégis több elemében idegennek tetsző, francia hangjelzésre is emlékeztető notáció mintha szándékosan mutatkozna mívesen archaikusnak és legalább egy évszázaddal korábbiak annál, mint amilyen korú. E különös hangjelzés nem áll magában a magyar gregoriánus notációmintái között; korábbi zenei paleográfiai tapasztalataink birtokában jó néhány lazábban-szorosabban kapcsolódó középkori kódexfragmentum kottaképét idézhetjük fel analógiaként. A kancionále kottájával rendkívüli hasonlóságot mutató más példák között mindenekelőtt két pergamen kódexfragmentum-lelet említhető, amelyet két őrzőhelyen, az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltárban, illetve a Győri Káptalani Magánlevéltárban kereshetünk fel.

13 Lász: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*, 111–112.

14 A következő munkák rendtörténetre vonatkozó adatait használtuk: Kovács Imre Endre–Legeza László: *Premontreiek*. Budapest: Mikes Kiadó, 2002; Kristina Krüger: „A premontreiek”. In: *Szerzetesrendek, kolostorok. A keresztény kultúra és művészet 2000 éve*. Budapest: Vince Kiadó, 2007, 230–232. „Premontreiek”. In: Diós István–Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*, XI. Budapest: Szent István Társulat, 2006, online: <http://lexikon.katolikus.hu/P/premontreiek.html>; Lász: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján*, 46–47.

1. faksimile. Olim: Szombathelyi Ferences Kolostor nr. 6264, jelenleg: Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Cod. med. 09., 51. lap

Az első töredékcsoport három kottás pergamendarabot foglal magában; az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 119 jelzetű ferences antifonáléjának fedeléből kerültek elő. Tartalmuk szerint egy középkori himnárium maradványai. A tételrend és -válogatás alapján e himnáriumot Mezey László és a közelmúltban Szoliva Gábor is premontrei eredetűként határozta meg.¹⁵ Emellett egy eddig azonosítatlan győri

15 Fr. I. m. 253 jelzetű töredék, ld. Ladislaus Mezey cum soc.: *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983 (*Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae*, I/1.), 209. Emellett ld. a Szoliva Gábor által készített Budapest, Egyetemi Könyvtár Fr. I. m. 253 töredékleírását a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* weboldalon: <http://fragmenta.zti.hu/forrasok/page6>.

kottás töredék, a Győri Káptalani Magánlevéltár antifonále-részletének kottáírása emlékeztet leginkább a kancionále archaikus kottájára.¹⁶

A Szent István vértanú zsolozsmáját tartalmazó győri töredéadarabon több liturgikus különlegesség segíti az azonosítást. Itt említhető a kompletórium nagy-antifónája is, a *Verbum caro factum est*, vagy a különleges *Beatus Stephanus Christi martyr* invitatórium. Ám nemcsak e két speciális, provenienciájelző előírás korrepondeált, hanem a teljes tételsor is, amikor a töredék tartalmát a 15. századi Altenberg an der Lahni premontrei antifonále¹⁷ idevágó anyagához mértük – az egyezések sorozata egyértelműen alátámasztotta a premontrei rendtelést.

A legizgalmasabb következtetésekhez azonban a pergamentöredékek és a kancionále éneknótációjának összehasonlítása vezetett (az egyes neumákat lásd az 1. ábrán). Elsőként a markánsan egységes custosrajz tűnt fel: a félpunctumból felfelé kiinduló, majd vonalát nyolcas alakban metsző jel kizárólag a csoportba tartozó forrásokból dokumentálható a hazai notációhagyományban, s a használói után bátran nevezhetjük premontrei custosnak. A custoson kívül a zenei notáció csaknem teljes neumakészlete közös, még az apró részletek is egyeznek. A töredékeken egyforma például az F-kulcs alakja, amely nem a jól ismert magyar fecskefarkforma, hanem f-minuszkulúra emlékeztető, a francia (ciszterci, premontrei) rendi hagyomány notációgyakorlatából ismert jel. Párhuzamot teremtenek forrásaink hangjelzése között a kiforratlan, csetlő-botló szillabikus alapjel, a punctum variánsai. Egyértelmű közös megoldás a különös talpas clivis alkalmazása, ilyen talpazatra a magyar hagyományban máshol nincs példa. Különlegesség, hogy mindenhol látszódnak a pes és torculus hosszú befutóvonalai.

A szövegírásban is nyomon követhetők a párhuzamos megoldások (lásd a 2. ábrát a 364. oldalon), például az *et* szócska jellegzetes közös formája tűnik ki, de egyes betűk (x, l, s, v) aprólékosan azonos megformálása is, mintha ugyanaz a másoló írta volna le őket. Átfedésben vannak továbbá a piros díszítő nagybetűk (lásd a 3. ábrát a 364. oldalon), amelyekben sokszor felbukkan az andráskeresztszerű motívum is.

Van néhány jel, amelynek kiképzése viszont kissé eltér a mérlegre tett notációkban. Míg például a himnárium a climacus neumákat esztergomi módon, többékevésbé függőlegesen tartja, addig a győri töredék és a kancionále neumája minden esetben egyértelműen jobbra dől (1. ábra). De különböző a scandicus szerkezete is: a himnáriumban a magyar tagolt formából képzett egyéni alak, míg a győri töredékben és a kancionáléban a metzies-csehes punctum+pes alak a kizárólagos. Mindez a győri töredéket és a kancionálét szorosabban fonja össze; arra gondolhatunk, hogy azok nagy valószínűséggel később keletkeztek és a premontrei apácákkal hozhatók összefüggésbe.

16 Cth X 846. A Győri Káptalani Levéltárban az egykor a X. Ún. Cimeliothecához tartozó, ismeretlen iratcsomót befedő antifonále-töredéket lefejtve őrzik. A töredékre ceruzával odaírták: „Üres volt. 95. augusztus 30., ZG.” Eszerint ekkor a fragmentumot már a hordozóról leválasztva tartották számon.

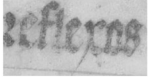

17 A-Wn Mus. Hs. 15489.

	ELTE Egyetemi Könyvtár U. Fr. I. m. 253	Győri Káptalani Magánlevéltár Cth X 846	Premontrei Cantionale
punctum			
pes			
clivis			
torculus			
porrectus			—
scandicus			
climacus			
mellékjelek	—	—	
f-kulcs			
custos			

1. ábra. Az alapneumák összehasonlítása

A három rendkívül hasonló notációminta nem elszigetelt adat a magyar forrásanyagban: kottás fragmentumaink között további párhuzamokat találtam, korábbról valókat: ezek szintén e szűkebb premontrei csoportba sorolhatók.¹⁸ A notációminták között egyértelmű kapcsolatot teremt a ritka formájú őrhang, de felsorolható a többi fenti kottaelem: a furcsa talapzatú clivis, a hangsúlyosan befutóvonalas pes, a változatosan elforgatott punctumok, az összes szövegrásbeli, illuminálási jellegzetesség, amelyről szó esett, az et-el és az andráskereszttel, a jellegzetes

18 Rokon notációk (ugyaneből az íráshagyományból): 1.) Antifonále-töredék, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára: Q 406-24. Szendrei: *A magyar középkori hangjegyes források*, F 360; továbbá Hende Fanni: „Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek”. In: *Turul. A Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Közlönye*. Szerk. Rácz György. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 2018, 64–80., ide: 78–79.: Corpus Christi-zsolozsma. Az esztergomi rítussal teljesen megegyezik, nem premontrei dallamok. 2.) Antifonále-töredék, őrzőirat: MNL OL E 159 Magyar Kamara archívuma, Regesta decimarum Bereghiensis 1549–1577 47. 3.) Antifonále-töredék, OSZK A 1 (Szendrei: *A magyar középkor hangjegyes források*, F 293, ő kalocsainak véli), húsvét utáni hétköznapi. Nagy különbséget mutat liturgiailag-dallamilag Esztergommal, egyelőre premontreinek sem tűnik. 4.) Graduále-töredék, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 92. fragmentum, őrzőkönyv: 17762, (Szendrei Janka jegyzéke nem regisztrálta), húsvét oktávája.

	EK, Hímnárium-töredék	Győri töredék	Cantionale-írásminta
et			
v			
x			
la			
se			

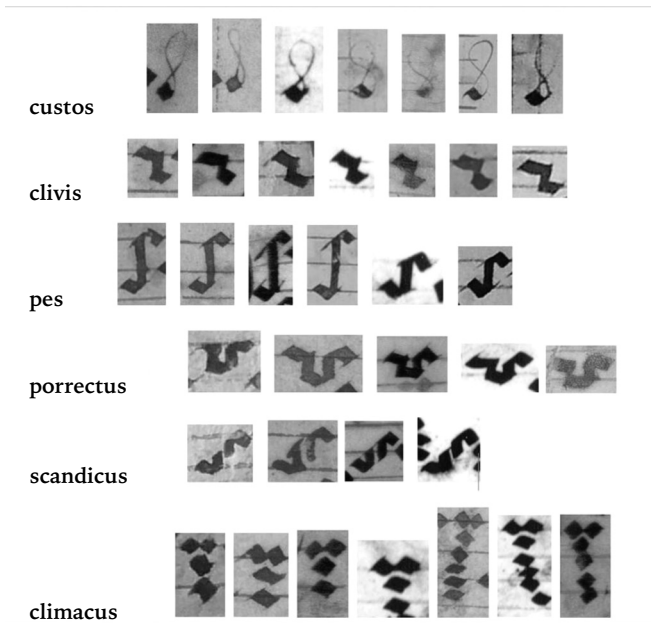
2. ábra. A szövegírás analógiái

	EK, Hímnárium-töredék	Győri töredék	Cantionale-írásminta
iniciálék			

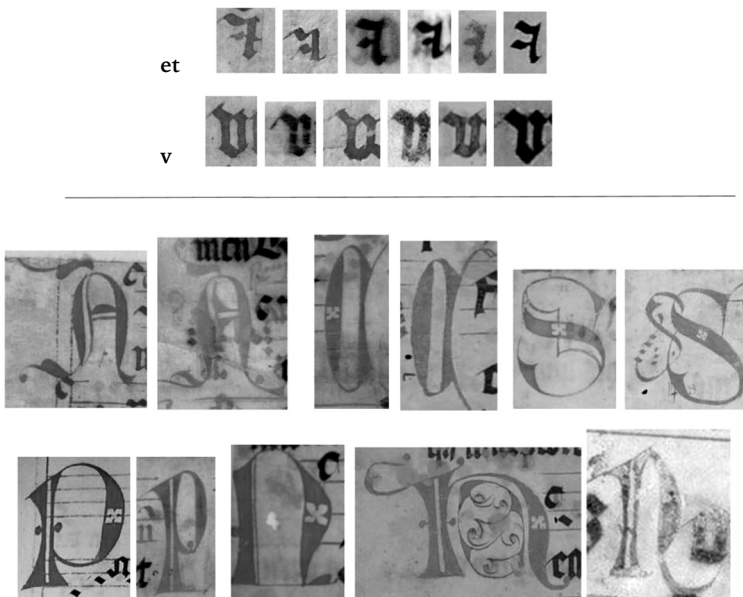
3. ábra. A kezdő nagybetűk stílusa

betűformákkal (4–5. ábra. Paleográfiai és kodikológiai adatok támogatják tehát egymást, és vezetnek egységes konklúzióhoz: egy közös hangjelzéshagyomány sok őrzőhelyről összegyűjthető, lappangó emlékeről lehet szó.

Jogosan merül fel ezekután a kérdés, mi fedte el korábban e töredékek összefüggését, s miért nem kapcsolta össze a szóban forgó fragmentumokat eddig a kutatás. Több irányban indulhatunk el. Egyrészt a régebbi töredékek notációja első látásra, a felületen „esztergominak” tűnik; a kottában sok a magyar módra kötött neumaszerkezet, látványos a kétpontos climacusokkal és tagolt magyar scandicusokkal teletűzdelt íráskép – talán ez fedte el a minden bizonnyal premontrei szkriptóriumot. A liturgikus analízis és a dallami vizsgálat általában Esztergomra, egy ízben Kalocsára utal. Nem köthettük ezek alapján a premontreiekhez a forrásokat.

4. ábra. A hangjelzés közös alapelemei a kapcsolódó premontrei forrásanyagban

5. ábra. A betűírás és az iniciálék analógiái

A tartalmi-liturgikus különbözőségeiből és a notáció azonosságából fakadó ellentmondás háromféle magyarázattal oldható fel. 1.) A hiteleshelyként működő, vagyis a helybéli jogi adminisztrációt végző s talán kódexírásra is berendezkedett szkriptoriumokat működtető középkori premontrai kolostorok dolgozhattak külső, például esztergomi egyházmegyes megrendelésre is. 2.) Mivel a premontrai életforma központi eleme a lelkipásztori tevékenység, ennek a feladatkörnek a következtében, egyúttal a rendi fegyelem korabeli megbomlásának folyományaként saját hagyományukat feladva áttérhettek a legközelebbi helyi magyar rítusváltozatra, eltávolodva a távoli francia anyamonostor, Premontre mintáitól. 3.) Fontos szem előtt tartani azt is, hogy a premontrai kolostorok felett a késő középkorban többnyire közvetlenül az esztergomi érsek állt. Ebben a kontextusban az esztergomi notáció, a magyar dallamvariánsok, tételrendek premontrai átvétele értelmet nyer, sőt, hasznos kompromisszumnak tűnik rendi oldalról is.

Minden jel arra mutat tehát, hogy a középkori premontrai gregoriánus intenzívebben kapcsolódhatott az esztergomi liturgikus hagyományhoz, mint azt eddig sejtettük. Viszont a 17. század legeleje változást hozott, amelynek ott a tapintható lenyomata a szegedi apácák gregorián lejegyzéseiben. Márta és társai még leírnak magyar eredetű íráselemeket, és magyar szentekről szóló helyi kompozíciókat foglalnak bele gregorián könyveikbe. Ugyanakkor a neumaszerkezetek az addigiaknál idegenebbek, a rítus és a dallamalakok pedig a premontrai anyamonostor eredeti liturgikus (zenei) könyvmintáit követik a francia rendelkezések szerint.

Nem lehet mással magyarázni e paradigmaváltást, csak a korabeli premontrai reformmal, amelynek a nyomai a magyarországi egyháztörténetből is kiolvashatók. Eszerint a francia Premontre 16. század eleji reorganizációs törekvése a kolostori fegyelem megerősítésére és a régi, romlatlan állapotok visszaállítására a magyar egyházban is tekintélyes támogatókra talált. Miután az anyamonostor az 1505-ös általános káptalanon kihirdette az új statútumokat, a következő évben, 1506-ban már életbe is léptették azokat hazánkban Fegyvernek Ferenc, az újonnan megválasztott sági prépost, későbbi rendi vizitátor vezetésével.¹⁹ Az elvek tiszteletreméltóak voltak, a kolostori állapotok valóban rendezésre szorultak, s ez – a nyugati egyházban visszatérő megoldásként – legegyszerűbben központosítással sikerülhetett. Ráadásul a reform magyarországi életbe léptetése sokaknak érdekében állt. A Mályusz Elemér által idézett dokumentumok azt mutatják, a mozgalom mögött illusztris vezetőknek, Bakócz Tamás esztergomi érseknek, Ulászló kancellárjának az alakja sejlik fel. Fegyvernek Bakócz embereként hajtotta végre a reformot a mozgalom másik két irányítójával, Majthényi Uriellel és Dévai Andrásal együtt, akik szintén Bakócz akaratából nyerték el a reform kezdetén a turóci és a bozói prépostságot. E gyors és akadálytalan beiktatások azonnal ellentmondani látszanak a francia statútumok szigorú tartalmának, hiszen azok megkövetelték a kolostorok szuverén előljáró-választását, s természetesen tiltották a nepotizmust

19 Ld. Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest. Akadémiai Kiadó, 1971, 228–229.

– a renden kívülről érkező világi papok pozícióba ültetését kiváltképp. Izgalmasan érvel Mályusz Elemér annak kapcsán, miért foglalkozott az esztergomi érsek annyit a rend magyarországi helyzetével, s végső soron hogyan jött neki kapóra a francia reformmozgalom. Mályusz Ulászló harmadik feleségének, Kendali Annának a személyét említi meg mint első okot: Bakócz a francia eredetű rend támogatásával kedveskedhetett a francia származású királynénak. Valódi és mélyebb indítékként azonban Mályusz kutatásai szerint a bencések iránti nyílt ellenszenv tapintható ki, a rivalizálás Tolnai Máté pannonhalmi főapáttal, akinek bencés reformtörekvéseit, tehát a másik monachális rend megerősödését Bakócz igyekezett minden lehetséges eszközzel megakadályozni.²⁰ Ahogy Mályusz írja: „mintha 'csak azért is' meg akarta volna mutatni, mit ér hatalma, így különösen védelmébe vette egy másik rend törekvéseit.”

A főkötös atyafiak is hamar az események fősodrába kerültek: szimbolikus jelentőségű diadalt aratott Bakócz a Veszprém megyei Somlyóvásárhely bencés apácakolostorának elrekvirálásával a szegedi premontrei apácák részére 1611-ben.²¹ Mivel a szóban forgó veszprémi uradalom közvetlenül Bakócz birtokába jutott, ő kegyúrként dönthetett az oda tartozó bencés kolostor sorsáról. Úgy találta, a bencés apácák léha életet élnek, kijárnak a kolostorból és a tanúk szerint táncvigalmakat tartanak, és ezzel megbotránkoztatják a lakosságot, érdemtelenek, ki kell őket telepíteni. Helyükre húsz premontrei apácát hozatott Szegedről.

Érdekesek a fentiekkel kapcsolatba hozható zenetörténeti összefüggések. Az új apácakolostornak a megtisztított reformrítust tartalmazó liturgikus könyvekre volt szüksége: ide kapcsolódó, az új rendi szellemiségét tükröző alkotás kancionálék mellett a premontrei apácáknak írt magyar nyelvű ordináriuskönyv, a *Lányi-kódex*,²² amely maga is utal a francia liturgikus mintára a 314. oldalon olvasható bejegyzés szerint: „az my szerzetünknek ygaz modya szerint, az mynt franciába tartyak”. Mindezek után joggal feltételezzük, hogy Somlyóvásárhelynek, a premontrei mintakolostornak francia modellhez igazított, új liturgikus énekeskönyvek, antifonálék és graduálék – „nagy zenei könyvek” – is kellett, s a reform jegyében mód nyílt dallamok, tételsorrendek, neumák újraformálására.

A 16. század elején friss levegőhöz jutó premontrei női kolostorokban végül nem szökhetett szárba az új rítus, mert 1529-ben Somlyóvásárhelyre érkeztek a török elől menekülő szegedi rendtársak. A magukkal hozott könyvek útvonalának virtuóz irodalomtörténeti rekonstrukciója²³ azt mutatja, hogy a szegediek nem maradtak sokáig, helyhiány miatt inkább a férfi szerzetesek által elhagyott, Győr melletti Móríchidára költöztek át. A győri káptalani levéltár antifonále-töredéke, amelynek kottaírásában oly erős párhuzamokat fedeztünk fel a kancionále nevezetes oldalaival, talán egy, a szegedi-somlyóvásárhelyi-móríchidai apácákhoz tartozó

20 Uott, 229.

21 Uott, 230., 231.

22 A nyelvemlék szövegkiadása: <http://real-ms.mtak.hu/498/>. Ld. továbbá Körmendy Kinga: *A Lányi-kódex. Léírás*, online: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/lanyikodex>, 2019. 12. 07.

23 Ld. a 8. jegyzetben közölt irodalmat.

korabeli reform-antifonále töredéke lehet, amelyet az apácák maguk után hagytak, s amely a szerencsés véletlen folytán a közeli Győrbe kerülhetett, ahol ma is őrzik egy darabját.

El tudjuk képzelni a pozsonyi klarisszáknál őrzött 14. századi ferences antifonále fedeléből előkerült, fentebb ismertetett premontrei himnárium-töredék sorsát is. A somlyóvásárhelyi apácáknak 1558-ban Veszprém megyéből, sőt, Mór-ichidáról is menekülniük kellett, s a pozsonyi klarisszák háza volt a végső azilum, amely a Magyar Királyság területéről a többi apácarendek között befogadta a védelemre szoruló premontreieket is. Nem csak a Premontrei Kancionále és a Lányi-kódex kerülhetett így Pozsonyba a nővérek úti csomagjában, hanem minden bizonnyal az a régi értékes pergamen himnárium is, amelyből a fóliókat a ferences kódexek kötéséhez később kivágták.

A késő középkori premontrei reform Magyarországon a fenti események tükrében végül kudarcra ítéltetett, ám bukása nemcsak a törökök bejövételével hozható összefüggésbe, hanem a szálakat végig erélyesen kézben tartó, valódi szándékait azonban leplező Bakócz Tamás halálával is. A gyors sikerek után a hanyatlás is gyors volt, az 1520-as években ismét megindult a versengés a monostori javakért, a birtokok világi urak kezére kerültek, a premontrei intézményrendszer összeomlott. A 16. századi reform magyarországi recepciója utólag nem tűnik többnek egy érdekes mellékszálnál késő középkori egyháztörténetünkben. A reform igazi kedvezményezettje a mai művelődéstörténeti kutatás, amely kézbe veheti az egykori rekonstrukciós törekvéseket tükröző fennmaradt forrásokat és töredékeket, s ezek alapján izgalmas pillanatfelvételt rekonstruálhat a 16. századi főköötős atyafiak liturgikus zenei gyakorlatáról, s eredményesen nyomozhat az eddig feltáratlan, magyar vonásokat mutató premontrei rendi hangjelzések hagyomány korábbi forrásai után.

ABSTRACT

GABRIELLA GILÁNYI

THE MUSICAL LITERACY OF THE „MONKS IN A WIMPLE” IN HUNGARY IN THE 16TH CENTURY

Hungarian Tradition, Religious Order's Tradition and Politics

Earlier studies dealing with the cultural history of Hungary in the early modern period say dis-proportionately little about the literacy of the female orders, although the nuns were the initiators of codex culture in Hungary. The role of the Dominican, the Franciscan Clarist, the Premonstratensian and other nuns in musical history is almost unexplored, albeit sources prove that a prospering musical literacy took place in these women's scriptoria. To support this statement, it is enough to cite as an example the 16th century Premonstratensian Cationale from the Szeged monastery with its exciting content and various handwritings. Among the musical notations appearing in this paper plainchant source, our research has explored one special, professionally executed musical writing, which can be linked to a series of previously examined, hitherto unidentified notated codex fragments. This study shows how musical paleographic analysis collates these fragments with the Cationale, and how this connection sheds light on an unknown musical notation tradition of the Hungarian Premonstratensians.

Basically, we can make two important observations: 1.) According to this medieval source material, the Hungarian Premonstratensians, who settled in the first half of the 12th century in Hungary, and undertook pastoral duties serving the Hungarian population around the monasteries, were very strongly related to the local liturgical tradition. As the sources show, they for example notated their liturgical codices in Esztergom notation. 2.) At the beginning of the 16th century, however, a breakup can be observed. The Premonstratensian nuns seemed to have moved away from the Hungarian customs (and from Esztergom musical notation) and found their way to their French roots. The possible reasons for this shift are very interesting. The end of the 15th century was marked by monastic reforms throughout Europe: the French Premontré also renewed and reorganized the life of the order, and issued a central directive for the filial monasteries. The implementation of the reform in Hungary was strikingly emphasized, and not by accident. II. Ulászló's chancellor, Tamás Bakócz took advantage of it: he could strengthen his own influence in church politics, as Elemér Mályusz explains in detail in his work on medieval church society. Bakócz assigned an important role to the Premonstratensian nuns in his political strategy, which also affected their musical literacy, as confirmed by our musical analysis. The Ottoman invasion in the mid-16th century finally put an end to all these initiatives. The Premonstratensian nuns fled the country and then died out. The canonesses did not return to Hungary for 400 years.

Gabriella Gilányi is senior research fellow at the Department of Early Music, Institute for Musicology, Research Centre for the Humanities in Budapest. She studied musicology at the Liszt Academy of Music, Budapest and received her PhD in 2007. Her main research field includes medieval music history, medieval source studies, musical paleography, fragmentology, and post-Tridentine chant. Since 2019 she has been a part-time adjunct lecturer at the Musicology Department of the Liszt Academy of Music, and senior research fellow in the Hungarian Academy of Sciences 'Momentum' – Digital Music Fragmentology Research Group.